

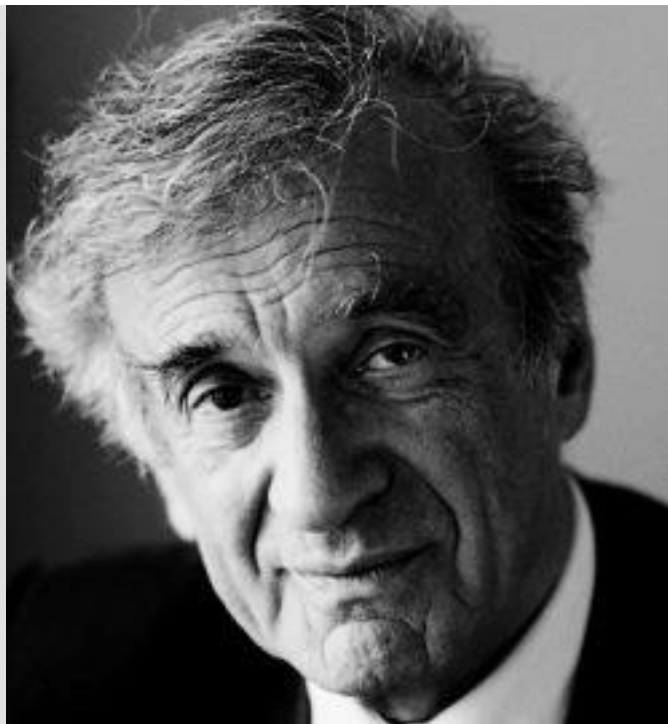

אתר דעת * לימודים * גיליון 17 * תשפ"א * 2020/21

שחמט בצל השואה

ד"ר שלמה קנדלשיין

מלחמת העולם השנייה פרצה ב-1.9.1939 עם פלישת הנאצים לפולין. מועד זה יישאר לדראון עולם בחיי העם היהודי. אימת המלחמה בפתח הפכה לשואה, בה ניספו שישה מיליוני בני העם היהודי, מכל ארצות הכיבוש הגרמני. השואה, המוגדרת כגדול הפשעים נגד האנושות הסתיימה בכניעת גרמניה ב-8.5.1945, אולם השלכותיה ונזקיה בכל תחומי החיים לאורך כל הדורות עד עצם היום הזה, הן אצל ניצולי השואה בני העם היהודי בישראל ובתפוצות והן אצל בני משפחותיהם לדורותיהם - 75 שנה מסיום המלחמה.

אימרתו של פרופ' אלי ויזל ז"ל , אוד מוצל מאושוויץ, חרותה לזיכרון עולם לשואה שחוה העם היהודי: "לא כל הקורבנות היו יהודים, אבל כל היהודים היו קורבנות". (אלי ויזל, 1928-2016, עיתונאי, סופר ופילוסוף יהודי, חתן פרס נובל לשלום 1986).

תמונה: מוזיאון יד ושם ירושלים

מאמר זה מתייחס למשחק השחמט בצל השואה. שחמטאים יהודים שניספו בשואה, וכן אירועים ומוטיבים שחמטאים כמטאפורות ביצירות ספרות ואמנות הקשורות להמחשת השואה.

ישנם שחקני שחמט ואירועים הסובבים סביב השחמט בשואה ("לכל איש יש שם"), וישנם אחרים המופיעים כאלמנט המחשה שחמטי-מטאפורי, שנועדו להמחיש את

עוצמתה הגדולה של השואה באובדן חיי העם היהודי. מאמר זה משלב את שניהם, ומטרתו לזכור ולא לשכוח.

"רוחות מלחמה" על הלוח ומחוצה לו - אולימפיאדת השחמט- בואנוס איירס 1939

האולימפיאדה ה-8 נפתחה ב-24.8.1939 בבואנוס איירס בירת ארגנטינה, בהשתתפות 26 נבחרות, ביניהן נבחרת ארץ ישראל (משה צירניאק, יוסף פורת, ויקטור וינץ, זלמן קליינשטיין ומאיר ראוך) והסתיימה ב-19.9.1939.

רוחות המלחמה המנשבות באירופה הגיעו גם לעולם השחמט ונבחרותיו.

סיפוח אוסטריה לגרמניה ע"י היטלר ב-1938 (האנשלוס), שהפכה למחוז ברייך הגרמני, הביא את השחקנים האוסטרים להרכב נבחרת גרמניה. גם פלישת הנאצים ב-1939 לצ'כוסלובקיה, אילצה את שחקניה לנטוש את זהותם הלאומית ולהופיע בשם הפרוטקטוראט של בוהמיה ומורביה. סלובקיה הפכה למדינת חסות נאצית.

בתחילת אוגוסט, באונייה "פיראפוליס" הפליגו לבואנוס איירס 16 נבחרות שחמט אירופיות, בתוכן נבחרת ארץ ישראל.

"שלא מדעת, ישמש מועדון השחמט הימי הגדול כ"תיבת נוח" העתידה לחלץ כמה משחקני הצמרת העולמית מציפורני המפלצת הנאצית" (צירניאק).

דרמת השחמט בצל האימה החלה במשחקי הגמר שנפתחו ב-1.9.1939. המשחקים היו מלווים באווירה קודרת ומתוחה, שכן בצהרי היום פלש הצבא הגרמני לפולין, אקט, הנענה בהכרזת מלחמה מצד צרפת ובריטניה.

את הדרמה הגדולה מתאר משה צירניאק: "אולם התחרות כמרקחה. האירועים המסעירים זורעים מבוכה במשתתפיה ומשבשים את מהלכה. השחקנים האנגלים נדרשים לשוב מיד לארצם ולהתגייס למאמץ המלחמתי. שגרירות צרפת ופולין אוסרות על קבוצותיהן להתמודד עם הגרמנים, ומחרה-מחזיקה אחריהן הנבחרת הארצישראלית, בעקבות התייעצות דחופה עם השגריר הבריטי.

בתגובה אוסרים הגרמנים על הצ'כים לשחק עם נציגי בעלות הברית.

מאבק המוחות עתיק היומין מפנה את מקומו למערכה מדינית רבת, ודומה כי כל המאמץ העצום שהושקע בארגון האולימפיאדה עומד לרדת לטמיון.

אלא שהמארחים אינם אומרים נואש, ויוזמים מגעים קדחתניים בין ראשי הקבוצות. הם מחליטים כי מפגשים אשר מטעמים פוליטיים לא יוכרעו על הלוח, יסתיימו בתיקו פורמלי (!).

אופי ציני מיוחד לובש הדיון על המפגש בין גרמניה וארץ ישראל. נציג הצירות הגרמנית דורש במפגיע לקיימו, בטענה כי ממשלתו לא במצב מלחמה עמנו! רק עמדתם המתונה של המארחים מאפשרת את חיסול הסכסוך. הם נכנעים לדרישה הגרמנית, שגם המפגש ארגנטינה (המסכנת את הבכורה)-ארץ ישראל לא יתקיים.

המועמדות לבכורה, גרמניה ופולין, עומדות להיפגש ביניהן בסיבוב האחרון. הפולנים, הנתונים לרישומם הקשה של הדי החורבן בארצם ורחוקים מיכולתם הרגילה, מפגרים בחצי נקודה ונוקקים לניצחון כדי להדביק את המוליכה בראש. ברם בעקבות ההסדר המוקדם מוכרע התואר לאחר תיקו פיקטיבי. למרבה האירוניה לא יגיע גביע המילטון-ראסל לברלין בהיותו ללא בעלים...שני האוסטרים בקבוצה המנצחת, אליסקזס ופרופי בקר מבקשים מיד מקלט בארגנטינה ואליהם מצטרפים גם שלושת חבריהם לקבוצה-אנגלס, מיחל וריינהארדט" (צ'רניאק, 1979).

גם שחקני נבחרת פולין מיגל ניידורף ופאולין פרידמן זכו למדינה חדשה-ארגנטינה, וכן טרטקובר – צרפת (הצטרף בשנת 1940 ל"כוחות צרפת החופשיים" בראשות הגנרל שארל דה-גול), ויתרמו בעתיד רבות לפיתוח השחמט במדינותיהם החדשות, וייצוגם בנבחרות הלאומיות באולימפיאדות.

רובם של שחקני ארץ ישראל נאלצו גם להישאר בארגנטינה, עקב המלחמה ושבוא ארצה לאחר מספר שנים. צ'רניאק השתלב בהצלחה רבה בחיי השחמט בארגנטינה, הן כשחמטאי חזק בתחרויות והן כסופר, עיתונאי ומדריך שחמט מעולה.

באולימפיאדת בואנוס איירס התמודד צ'רניאק בלוח הראשון במשחק המפורסם מול אלוף העולם קפבלנקה הקובני והפסיד, אבל זכה מול טרטקובר (פולין).

יוסף פורת על הלוח השני היה השחקן המצטיין בנבחרת ארץ ישראל-11נק' מ-14 (78.5%) ובין השאר זכה לניצחון סנסציוני על רב האמן האסטוני פאול קרס, הטוען לכתר העולמי.

נבחרת ארץ ישראל עלתה לגמר אי' וסיימה במקום התשיעי.

"המלכים שנדמו"

ורשה בירת פולין, שימשה כמרכז התרבות של יהדות פולין לפני מלחמת העולם השנייה (חיו בה 320 אלף יהודים), וכאן היה גם מרכז השחמט בפולין. פולין הייתה גם מעצמת שחמט בעלת אסכולה ייחודית של "דמיון תחבולני יוצר, משולב בהבנה פוזיציונית מעמיקה, ושליטה בסיומי המשחק. אך עם זאת, ידע תיאורטי מועט בתחום הפתיחות" (צ'רניאק). מרבית שחמטאיה המצטיינים היו יהודים, והם הובילו את פולין להישגים מרשימים באולימפיאדות השחמט של אותה תקופה.

פולין השתתפה לראשונה באולימפיאדה השנייה בהאג 1928 וסיימה במקום ה-3, לאחר הונגריה וארה"ב.

בין חמשת חברי נבחרת פולין, שיחק בלוח הרביעי צעיר יהודי **מנדל חבויניק (1902-1962)**, לימים ד"ר מנחם אורן ז"ל, אלוף השחמט הראשון של מדינת ישראל (1951) ובלוח החמישי הופיע **משה בלאס ז"ל (1896-1971)**, לימים אלוף תחרות השחמט במכביה השנייה בשנת 1935 בתל-אביב.

באולימפיאדת האג פגש אורן על הלוח הרביעי, צעיר יהודי אחר **היינץ פרדך (1909-1996)**, לימים יוסף פורת ז"ל (6 פעמים אלוף ישראל, וייצגה ב-11 אולימפיאדות), שהופיע בנבחרת גרמניה.

שחמטאים נוספים מפורסמים בפולין היו **משה צ'רניאק ז"ל (1910-1984)**, אשר עלה ב-1934 לארץ ישראל, זכה שלוש פעמים באליפות ישראל וייצגה ב-11 אולימפיאדות שחמט. **ויצחק אלוני ז"ל (שכטר, 1905-1985)**, עלה ב-1943 לארץ ישראל, זכה שלוש פעמים באליפויות ישראל, וייצגה בשמונה אולימפיאדות.

אלוני נמלט מזוועות פולין הכבושה והתגייס לצבא פולין החופשית בפיקודו של גנרל אנדרס, שלחם נגד גרמניה הנאצית. בצבא אנדרס שרת גם חובב שחמט אחר - מנחם בגין ז"ל (1913-1992) לימים ראש ממשלת ישראל.

צבאו של אנדרס היה משופע בחיילים פולנים אנטישמיים, וכאן שיחק אלוני את "משחק שחמט חיו" אשר בזכותו קיבל תנאים טובים יותר, כפי שהוא מתאר: "למפקד הרגימנט שלי נודע שיש לו חייל יהודי המשחק מצוין שחמט. הוא שחרר אותי מהאימונים, והזמין אותי למשחק. חשבת בלבי שמוטב לי להפסיד, זה יהיה יותר בריא בשבילי, והתחלתי לעשות במתכוון שגיאות איומות. אבל המפקד שיחק כל כך רע, שזה לקח לי שלוש שעות קשות עד שעלה בידי להפסיד".

תוצר נוסף של אסכולת השחמט הפולני היה **ישראל דינר ז"ל (1903-1979)**, אלוף בלגיה בשחמט, אשר ב-1943 נמלט הוא ובני משפחתו מאימת הנאצים, בדרך לא דרך ללוצרן ממש לפני שנשלחו להשמדה. כאן בשוויץ, שהכריזה על נייטרליות במלחמה, קיבל מחסה בזכות יכולותיו השחמטיות הגבוהות, בתחרויות ובמשחקים סימולטניים שנתן. לאחר המלחמה עלה בשנת 1949 דינר לישראל, השתתף במספר אליפויות הארץ ושיחק במשחקי הליגה, בלוח הראשון של מועדון ראשון לציון.

מנחם אורן, יצחק אלוני, יוסף פורת ומשה צ'רניאק היו "ארבעת הגדולים" של השחמט הישראלי ומניחי יסודותיו, בשנותיה הראשונות של המדינה ועד סוף שנותה-60, זכו באליפויות ישראל, וייצגו את ישראל בכבוד באולימפיאדות השחמט פעמים רבות.

הנבחרת הפולנית המשיכה בהצלחותיה באולימפיאדות הבאות, זכתה במקום הראשון באולימפיאדת המבורג 1930, מקום שני באולימפיאדת פראג 1931, מקום

3-5 באולימפיאדת פולקסטון 1933, מקום 2-3 באולימפיאדת ורשה 1935, מקום 3-4 באולימפיאדת שטוקהולם 1937, מקום 2 באולימפיאדת בואנוס איירס 1939.

מרבית שחקני נבחרות **פולין** באולימפיאדות אלו היו כאמור יהודים, ביניהם עקיבא רובינשטיין, סבלי טרטקובר, מיגל ניידורף, דוד פז'פיוורקה, פאולין פרידמן, מנדל חבוניק (אורן), משה בלאס ואיזק אפל.

גם נבחרת **הונגריה**, שזכתה בשני האולימפיאדות הראשונות-לונדון 1927, והאג 1928, התבססה על שחמטאים יהודיים ביניהם לאסלו סאבו, אנדרו לילנטל, קורנול הוואשי, האחים אנדרה ולאיוש שטיינר.

מעצמת שחמט נוספת ערב מלחמת העולם השנייה, מחוץ לאירופה, הייתה **ארה"ב**, שניצחה באולימפיאדות פראג 1931, פולקסטון 1933, ורשה 1935, שטוקהולם 1937.

נבחרתה החזקה של ארה"ב, שזכתה באולימפיאדות פראג 1931, פולקסטון 1933, ורשה 1937, ו-שטוקהולם 1937, התבססה על שחמטאים יהודים רבים. ביניהם: יצחק קשדן, ראובן פיין, שמואל רשבסקי, ארתור דייק, שמואל פקטור, ישראל הורוביץ, אברהם קופצ'יק והרמן שטיינר.

שיאה הציני של המציאות ההיסטורית, כי נבחרת גרמניה מנצחת אולימפיאדת בואנוס איירס 1939, כל חמשת שחקניה ביקשו כאמור מקלט מדיני בארגנטינה בסיום האולימפיאדה.

אירועיה הטרגיים של מלחמת העולם השנייה והשואה קטעו את הישגיהם של פולין והונגריה כמובילות בשחמט העולמי, וכן של מדינות נוספות באירופה.

רק 11 שנה לאחר אולימפיאדת בואנוס איירס, וחמש שנים לאחר סיום מלחמת העולם השנייה, חודשו משחקי האולימפיאדות בשנת 1950 בדוברובניק (המנצחת יוגוסלביה). במשך שנים רבות שלטה ברית המועצות בשחמט העולמי ובאולימפיאדות, ובשורותיה כיכבו ענקי שחמט יהודים רבים, ביניהם שני אלופי העולם, מיכאל בוטביניק ומיכאל טל. כמו כן נכללו בנבחרות גם דוד ברונשטיין, יפים גלר, יצחק בולסבסקי, ויקטור קורצ'נוי, ליאוניד שטיין, מרק טיימנוב ולב פולוגובייסקי, **כולם רבי אמנים יהודים, שנולדו לפני מלחמת העולם השנייה.**

הכובש הנאצי, לא רק שאסר על שחמטאים יהודים להשתתף בתחרויות שחמט, אלא סגר מועדונים וסקציות שחמט במועדוני ספורט יהודיים כמו "הכוח" ו"נה", "בר-כוכבא" ומכבי בגרמניה ועוד. מרבית שחמטאיהם היו יהודים, אשר חלקם נמלטו מהתופת למדינות מרוחקות מעבר לים, וחלקם הגדול, לא זכו להמשיך במשחק השחמט האהוב עליהם ונספו בשואה.

נזכיר אחדים מאמני השחמט היהודים שניספו, ואשר נימנו על צמרת השחמט במדינותיהם:

דוד פז' פיורקה (פולין, 1880-1940)

אלוף פולין הראשון 1926, וייצגה בשלוש אולימפיאדות. היה מראשי איגוד השחמט הפולני. הוצא להורג ע"י הגסטפו, שפלשו לחוג שחמט בוורשה שבו השתתף, והוציאו להורג את כל היהודים שהשתתפו בחוג.

בהיותו אדם אמיד מימן את נסיעת נבחרת פולין לאולימפיאדת בונוס איירס 1939, מכספי דירה פרטית שמכר.

וילהלם אורבך (גרמניה, 1884-1944), מבכירי השחמטאים בגרמניה, נרצח באושוויץ ב-1944.

דוד דאניושבסקי (פולין, 1885-1944), מבכירי השחמטאים בפולין, הצטיין בתחרויות בלודז' ובאליפויות ברית המועצות. היה מהאחרונים בגטו לודז', ונרצח במחנה ההשמדה חלמנו ב-1944.

קורנל הוואשי (הונגריה, 1892-1945), אלוף הונגריה 1922, וייצגה באולימפיאדות. נפטר ב-1945 במחנה עבודת כפיה נאצי באוסטריה.

היינריך וולף (אוסטריה, 1875-1943), בשיאו היה מדורג במקום ה-11 בעולם, היה עוזרו של ד"ר עמנואל לסקר בדו-קרב על התואר העולמי מול זיגברט טאראש ב-1908. נרצח ע"י הנאצים בשנת 1943.

משה לובצקי (אוקראינה-פולין, 1881-1940), סיים במקום הרביעי באליפות רוסיה 1913/1914, ושיחק שלוש פעמים באליפות פולין. נעצר בוורשה, והוצא להורג במחנה ריכוז בשנת 1940.

סאלו לנדאו (פולין-הולנד, (1903-1944), אלוף הולנד 1936, וייצג את נבחרתה (בראשות אלוף העולם ד"ר מקס איובה) בשתי אולימפיאדות, 1930, 1937.

ניספה במחנה ריכוז גרדיץ בשלזיה ב-1944, אשתו ובתו נרצחו באושוויץ.

לאון מונסון (בלארוס - צרפת, 1892-1943), היגר לצרפת ב-1943, הצטיין בתחרויות בפריז, נרצח באושוויץ ב-1943.

גונר פרידמן (אסטוניה, 1909-1943), אלוף אסטוניה 1933, וייצגה בשלוש אולימפיאדות 1935, 1937, 1939. ניספה ב-1943 במחנה ריכוז נאצי באסטוניה, אליה פלשו הגרמנים ב-1941, וצרפו את אסטוניה (שהייתה חברה בברית המועצות) לנציבות הרייך "אוסטלנד".

יוסף צוקרמן (רוסיה-צרפת, 1900-1941), היגר לצרפת ב-1927, והצטיין בתחרויות בינלאומיות חזקות בפריז. ניספה באופן טראגי בשנת 1941.

אברהם רבינוביץ (ליטא-רוסיה, 1878-1943), שחקן מצטיין בתחרויות במוסקבה ואחרות, השתתף באליפויות ברית המועצות (3-2 באליפות רוסיה 1909). נפטר מרעב ב-1943.

איליה רבינוביץ (רוסיה, 1891-1942), אלוף ברית המועצות ה-9 בשנת 1934, במשותף עם לבנפיש. חלה ונפטר במהלך המצור על לנינגרד.

לאון שוורצמן (פולין-צרפת, 1887-1942), הצטיין בתחרויות בינלאומיות בפריז, נרצח באושוויץ ב-1942.

אנדרה שטיינר (הונגריה, 1901-1944), ייצג את הונגריה ב-5 אולימפיאדות. היה חבר במחתרת היהודית-סלובקית "קבוצת העבודה", שפעלה במטרה להציל יהודים לפני שנשלחו להשמדה. נרצח בשנת 1944 במחנה ריכוז ליד בודפשט.

רודולף שפילמן (אוסטריה, 1883-1942), מגדולי השחמטאים בתקופתו, וניצח בתחרויות רבות. נמלט מהנאצים לשבדיה ונפטר ב-1942 מעוני רב.

**** ניתן לצפות במשחקים נבחרים ובביוגרפיות של שחמטאים אלו ואחרים, שנספו בשואה, באתר Chessgames.com.**

עדות ילדים- משחקי ילדים בשואה

עדויות הילדים: "שירים, משחקים וצעצועים בשואה"?

"אולי אתם חושבים שטעינו בכותרת. הרי סיפרנו לכם על ילדים ללא ילדות, ילדים שלא יכלו ללמוד ולשחק, לא לצחוק ולא להשתעשע. על ילדים שלא היו בכלל בבית שלהם. אפילו לא ישנו במיטה שלהם. ילדים שסבלו קור, רעב ואין סוף מצבים קשים ומסוכנים.

זה נכון ולא נכון גם יחד. למעשה היו צריכים לגלות ערמות של צעצועים, השייכים לאלפי הילדים במחנות ובגטאות. כי רבים מהילדים לקחו איתם בעת גירושם מן הבית לפחות צעצוע אחד, שהיה אהוב במיוחד עליהם. ולמרות כל אלו, ילדים שרו, דיקלמו ושיחקו בצעצועים שיצרו מפסולת שאיש לא רצה בה.....

ילדים חכמים שיחקו במשחק שח בגטאות ובמחנות. מניין היה להם הלוחות והדמויות המתאימות?

הם בעצמם יצרו אותן מחלוקי אבנים וחול"....(מכון קרליבך, אוניברסיטת בר-אילן).

משחק השחמט במחנות-הפוגה קצרה מתופת קשה

במוזיאון "יד-ושם" בירושלים מוצגים כלי שחמט בהם שיחקו יהודים בשואה. חלקם נוצרו בגטאות ובמחנות, וחלקם נלקחו כפריטים חשובים ע"י יהודים, שהובלו מביתם למחנות. העיסוק במשחק השחמט הקל ולו במעט על סבלם, העניק להם רגעי חופש קצרים מהאימה, והפיג זמנית את תחושת הבדידות שלהם.

כמה מתצוגת משחקי השחמט :

* הנערה חיה סטקולצ'יק מצ'רנוביץ קיבלה במתנה מהנער ליאוני גולדשטיין את אותו סט שחמט, שהיה ברשותו בגטו מוגילב. בטרנסניסטריה, ואיתו לימד אותה לשחק שחמט.

ליאוני רשם לחיה הקדשה על לוח השחמט: "לזכר הימים הקשים אבל היפים 24.4.1944". ההקדשה משקפת את מה שתרום השחמט לבני הנוער, לשכוח לזמן מועט את המציאות הקשה מסביב.

*הרמן ראוטנברג יהודי מברלין יצר כלי שחמט מנייר, במחנה ההשמדה בוכנוולד, שם הוצא להורג.

*הרופא היהודי ד"ר ארנסט פירסט מסלובקיה היה רופא מחנה העבודה בפרידלנד (פולין) וטיפל במסירות רבה ובתנאים קשים באסירים היהודים, שחלקם היו נגרים במנסרה בכפייה. כתודה קיבל מהם כלי שחמט שיצרו.

- ישראל רוט, אחיו יצחק ובן דודם אריה קליין, מעפילים ניצולי שואה (לימים חברי קיבוץ בית קמה) יצרו במחנה המעצר למעפילים בקפריסין בשנת 1946 כלי שחמט מעץ. ישראל יצר את הכלים בעזרת מחרטה, אריה גילף את הכלים, ויצחק הכין את הקופסאות לכלים. את כלי השחמט סיפקו לעצורים האחרים, אשר מכרו אותם לחיילים הבריטיים ששמרו במחנה, ששלחו את הכלים הביתה כמזכרות. בכסף תמורת מכירת כלי השחמט שיפרו את מזונם הדל של העצורים.

התמונות: מוזיאון "יד ושם" ירושלים

שחמט "כלחם" רוחני בשואה

באולימפיאדת לייפציג 1960, נערכה באולם התחרות תערוכת מוצגי שחמט. בין השאר הוצגה מערכת כלי שחמט עשויה מלחם יבש, יציר כפיהם ומצוקתם של אסירי מחנות הריכוז.

האירוע עורר התרגשות רבה, ונגע ללבם של משתתפי האולימפיאדה, שכן שחמטאים רבים בכל הנבחרות היו יהודים.

רגלי שח "חייל אלמוני" בתופת

במוזיאון מחנה ההשמדה טרבלינקה, בו נרצחו 900 אלף יהודים, ביניהם ילדים רבים, מוצגים מאות אלפי נעליים של הנספים. בין הנעלים נמצאה נעל של ילד אחד שנספה, ובו כלי שחמט-חייל.

תיקו עם המוות-ספרות על רקע השואה

יצירת מופת על השואה שכתב יצחק מראס ז"ל (1932-2014), סופר בעל שם עולמי ומחשובי הסופרים בליטא. הוריו נספו בשואה והוא עלה ב-1972 לישראל ועבד כמורה בתיכון מקצועי. הוא זכה בפרסים ספרותיים רבים ביניהם, הפרס הליטאי לסופרים, פרס זלמן שז"ר 1978, ופרס נשיא מדינת ישראל 1998. את כל יצירותיו כתב בליטאית, והן תורגמו לעברית ולשפות רבות אחרות.

"תיקו עם המוות" הוא רומן טרגי על משפחה יהודית בשם ליפמן, בגטו לפני השמדתה. רומן המספר על אהבת נעורים תמימה בין נער ונערה בין חומות הגטו.

במרכז העלילה עומד משחק שחמט בין המפקד הנאצי שוגר לבין יצחק, הבן הצעיר של משפחת ליפמן. זהו משחק לחיים ולמוות, עקב התנאים שקבע הנאצי שוגר למשחק. מבנה העלילה לא מאפשר לקורא לגלות את "כללי המשחק", אלא רק בהדרגה. מבנה זה מוסיף דרמה ומתח לסיפור כולו.

מסתבר כי אם הנאצי ינצח במשחק, כל ילדי הגטו יוצאו להורג ויצחק יזכה לחיות.

אם יצחק ינצח, הוא יוצא להורג אבל כל ילדי הגטו יחיו. הדרך היחידה להתמודד עם תנאי המשחק, היא לסיים את המשחק בתיקו(!)

בביקורת על הספר בעיתון הצרפתי "לה-פיגארו" נכתב: "רומן זה של מראס הוא יצירת מופת, אשר יישאר בין הספרים המעולים על השואה".

ילדי הצל - מטאפורת השחמט במחזה ב"הבימה"

על שאלת הזהות בעקבות השואה

מחזה ישראלי חשוב שהועלה בשנת 1962 בתיאטרון "הבימה", מאת בן ציון תומר ז"ל (1928-1998). המחזה עוסק בניסיונות השתלבות של קבוצת "ילדי טהרן" (קבוצת נערים שעלתה ב-1943 מפולין לארץ ישראל דרך טהרן, ביניהם מחבר המחזה). הבמאי: ישראל בקר, השחקנים הראשיים: אהרון ואמנון מסקין, ישראל בקר, רפאל קלצ'קין, אביבה גור, יעל דוריאנוב.

המחזה פורסם גם כספר ותורגם לשפות רבות, זכה בפרסים רבים, והועלה בניו-יורק ובמדינות נוספות. הספר והמחזה "ילדי הצל", נכללים בתוכניות החובה של משרד החינוך, במסגרת לימודי שואה, וכן בקורסים בצה"ל על לימודי השואה.

משחק השחמט הוא מטאפורה משמעותית במחזה המתחיל במערכה הראשונה-תמונה שנייה, בה שני הגיבורים מנהלים קונפליקט רב שנים על מקומם בחברה ועל ליבה של נורית, ע"י משחק שחמט הנמשך שנים בין דובי "הצבר" (הקיבוצניק), ליורם "העולה החדש" ניצול השואה. כל אחד נמצא במאבק מול השני, כל אחד בכליו, מי ינצח במשחק ויזכה "במלכה" ע"י הכתרת הרגלי במלכה.

בסופו של דבר יורם מנצח את דובי במשחק דמיוני, שבו דובי לא משתתף, והניצחון הוא סמלי ("לא עץ ולא דובי מט!").

משחק השחמט ביניהם ממחיש את מאזן הכוחות ביניהם, על רקע שאלת הזהות האישית והזהות הישראלית של שני גיבורי המחזה על רקע השואה.

השחמט הציל את חייו של אפרים קישון בשואה

בשנת 1944 ריכזו הנאצים ובעלי בריתם ההונגרים את בוגרי בתי הספר התיכוניים בבודפשט, ושלחו אותם למחנה עבודה ביולשבא בסלובקיה. משם היו אמורים להישלח למחנה השמדה, לאחר שיסתיימו כוחותיהם כעובדי כפיה. בין הנשלחים למחנה העבודה היה הנער פרנץ הופמן (קישוהונט), המוכר בשם אפרים קישון ז"ל (1924-2005). סאטיריקן, סופר, מחזאי ובמאי קולנוע, מהידועים בעולם. חתן פרס ישראל לשנת התשס"ב 2002/2001.

מספר קישון: "באחת השבתות במחנה שיחקתי שח עם חברי לאצי (הירטנברג) ע"ג לוח שחמט זעיר שהצלחתי להבריח מהבית. פתאום אני שומע מאחורי גבי: "זה לא הצעד הראשון בחור... הסתובבתי, מולי עמד אלוהים בעצמו בבגדים אזרחיים-מפקד המחנה. אמרתי לו "מודה בהכנעה, הצעד שעשיתי הוא הצעד הנכון לפי ספר הפתיחות של רב האמן ההונגרי גזה מארוצ'י".

אתה טועה אמר אלוהים, הצעד הרשום בספר הוא לא כשלך, אלא דילוג עם הפרש". השבתי: מודה בהכנעה, כי הצעד שהמפקד מצייך, רשום בספר בשגגה, ובסוף הספר רשומות טעויות הדפוס, אשר המפקד בוודאי לא הבחין בהן. בסוף הספר כתוב, שיש לבצע את המהלך שאני התכבדתי לעשות".

"אל תזוז" הורה המפקד, והלך לו. לאחר זמן קצר חזר עם ספרו של מארוצ'י.

קח את החפצים ובוא איתי ציווה עלי, והוליד אותי למשרדו במטה. שם הורה לי להסיר את הפס הצהוב מעל זרועי, ואמר אתה נשאר פה.

מכאן נהפכתי לפקיד ארכיון במחנה, שופרו תנאי וחלק מהמזון הייתי מעביר לחבריי מבין עובדי הכפייה.

המפקד, כאשר התפנה מעבודתו, בא לשחק איתי שח. הוא היה שחמטאי טוב, אבל לא מקצוען כמוני, ויכולתי ללמד אותו לא מעט. אלא היה אסור לי להרפות בריכוז לבל אפסיד אפילו משחק אחד, שהיה מביא לאובדן מעמדי המיוחד" (לונדון 1993).

אכן הגנת "בודפשט" במיטבה הלכה ומעשה.

בשלהי 1944 נמלט קישון ממחנה העבודה חזרה לבודפשט, מסע הימלטות מלווה בניסים רבים, הסתתר שוב בבודפשט עד לשחרורה ע"י הצבא האדום, ועלה לישראל בשנת 1949.

הסרט פקדון החיים (2003) Entrusted

דרמת מתח טלוויזיונית בבימויו של ג'י אקומו בטיטיאנו. בתפקידים הראשיים הילד תומאס סאנגסטר (Sangaster), ג'ובאנה מדזוג'ורנו (Mezzogiorno), וקלאוס מרייה ברנדהאואר (Brandauer)

עלילת הסרט על רקע פעולות המחותרת הצרפתית, המסייעת ליהודי צרפת להימלט מהנאצים. מריה פון גאל (מצוג'ורנו) מנהלת במחתרת המבריחה יהודים ברכבות ולה ילד בן 11, תומאס, אמן ועילוי בשחמט (סאנגסטר). הגרמנים חוטפים את הילד כקלף מיקוח מול האמא כדי שתסגיר את עצמה תמורת שחרור בנה. עסקת החילופין משתבשת והאם מריה נרצחת לנגד עיניו של בנה. תומאס ניצל ע"י אביו, אמריקאי שלא פגש מעולם, המתכוון לברוח איתו לספרד. אך לתומאס תוכניות אחרות לפי ההנחיות שקיבל מאמו לפני הרצחה.

כאן משחק השחמט משמש כמטאפורה לכלי מלחמה אמיתיים, כאשר ה"מלכה" היא האמא, ו"החייל" הוא הבן תומאס, אשר לפי כללי המשחק "החייל לא יכול לסגת אחורה אלא ללכת רק קדימה"(!).

שם הסרט בתרגום מופיע גם בשם "אבא" ובשם נוסף "המופקד".

סרט ומשחק מעולה שזכה בפרס ראשון בפסטיבל סרטי הטלוויזיה ה-43 במונטה קרלו.

סיכום

בתקופה קשה זו, בשעה שעננה קודרת מאיימת שוב על יהדות העולם, מלווה בגלים גוברים ועכורים של אנטישמיות פעילה, דומה כי קולו המוסרי של אלי ויזל ז"ל מקבל משנה תוקף עוצמתי ביום השואה.

אלי ויזל ניצב תמיד בחזית הראשונה של המלחמה באנטישמיות, וחשוב להפנים את דבריו: "פעם חשבתי שהאנטישמיות נגמרה, היום לצערי ברור לי שהיא כנראה לא תיגמר. היא אולי תחלש אך תמשיך להתקיים, כיוון שבארצות שונות אין כל בושה בלהיות אנטישמי. צריך לזכור כי האנטישמיות גרמה לאושוויץ, בלי אנטישמיות לא הייתה קיימת אושוויץ"(!) ומדגיש אלי ויזל:

"זיכרון השואה הוא הסיכוי היחיד להציל את העולם משואה נוספת".

מקורות:

- לונדון ירון, **קישון-דו שיח ביוגרפי**, הוצאת מעריב 1993.
- מראס יצחק, **תיקו עם המוות**, ספריית תרמיל, הוצאת משרד הבטחון, 1983.
- צ'רניאק משה, **ישראל באולימפיאדות השחמט**, הוצאת רותם, 1979.
- קולדואל, ו. - מאריק, א.ה., **קורות העולם**, הוצאת מסדה, תשט"ז.
- קנדלשיין שלמה, **הלוחם (יצחק אלוני)**, הוצאת רשפים, 1987.
- קנדלשיין שלמה, **אורן בצמרת (מנחם אורן)**, הוצאת רשפים, 1989.
- קנדלשיין שלמה, **מראה מעל הלוח (ישראל דינר)**, הוצאת רשפים, 1992.
- רפל יואל, **ראיון עם אלי ויזל**, Ynet, 26.1.2014, ידיעות אחרונות.
- תומר בן ציון, **ילדי הצל**, הוצאת עמיקם 1963.
- מוזיאון "יד ושם", ירושלים
- מכון יוסף קרליבך, הפקולטה למדעי היהדות אוניברסיטת בר-אילן, עדויות ילדים, "שירים, משחקים וצעצועים בשואה"?

Entrusted, T.V.Movie (2003)

Website: Chessgames.com